

**ЗАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ У
XIX – ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ**

Зроблена спроба виділити етапи розвитку пенітенціарної системи для неповнолітніх злочинців у найбільш сприятливий період становлення спільної державно-громадської превентивної системи

Сучасне суспільство дедалі більше визнає високу конструктивну роль педагогічної теорії та практики у перетворенні суспільства. Вибір теми дослідження не є випадковим з огляду на те, що історичний досвід минулого забезпечує можливість різноманітного наслідування ідей, думок, процесу діяльності соціальних інституцій тощо, тобто класичних зразків організації руху "реформування виховання людини" (Я.Корчак). Крім того, історична соціально-педагогічна спадщина діяльності закладів для дезадаптованих дітей дозволить науковцям, практикам і просто пересічним громадянам подолати стереотипи сприйняття дитини як пасивного об'єкта виховних впливів суспільства і ставлення до фізично та морально хворої дитини як до дефективної, аномальної.

Поняття "реабілітація" використовується як у медико-соціальному, так і психолого-педагогічному і соціально-педагогічному аспектах. Медико-соціальна реабілітація – комплекс медичних, педагогічних, професійних, психологічних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я і працездатності осіб з обмеженнями у результаті перенесених захворювань і травм, а також іншими фізичними і психічними обмеженнями можливостями. Сьогодні форми і методи психолого-педагогічної і соціально-педагогічної реабілітації різноманітні і залежать від характеру дитячо-підліткової дезадаптації. Залежно від характеру і природи Белічева С.А. виділяє три основні типи дитячо-підліткової дезадаптації: I. **Патогенна дезадаптація** викликається відхиленнями, патологіями психічного розвитку, нервово-психічними захворюваннями, в основі яких лежать функціонально-органічні ураження нервової системи. Цей вид дезадаптації досліджували Голдберг Д., Зіглер Є., Ходапп Р., Кузнєцов В.М., Чернявський В.М. тощо. II. **Психосоціальна дезадаптація** характеризується певною нестандартністю поведінки, важко вихованістю, що викликається статеві-віковими і індивідуально-психологічними особливостями дитини: риси характеру, неадекватна самооцінка, порушення емоційно-вольової і комунікативної сфери, комплекси, фобії, тривожність, агресивність тощо. Питаннями вивчення психокорекції цих явищ займаються Кочетов А.І., Вербинська І.І., Пір'єв Г.Д., Лепушнева Р.Д., Капська А.Й., Пінчук І.М., Піхтіна Н.П., Трубавіна І.М. тощо. III. **Соціальна дезадаптація** проявляється у порушенні норм моралі і права, у асоціальній поведінці і деформації системи внутрішньої регуляції. Існує дві стадії соціальної дезадаптації: стадія шкільної соціальної дезадаптації (представлена педагогічно занедбаними учнями); глибока стадія соціальної дезадаптації (представлена соціально-занедбаними підлітками).

Вивченню цього виду дезадаптації присвячені роботи Макаренка А.С., Кочетов А.І., Новоселова А.С., Балакіревої О.М., Максимова Н.Ю. тощо. Не зважаючи на багаточисленність науковців, що займалися даним видом дезадаптації, ця проблема здебільшого розглядається у соціально-педагогічному та психолого-педагогічному аспектах. Найменш вивченим залишається історико-педагогічний досвід діяльності реабілітаційних закладів, особливо стосовно соціально-занедбаних дітей та підлітків. Історію розвитку вітчизняної системи перевиховання неблагополучних дітей та підлітків можна умовно поділити на наступні етапи. I. *Архаїчний період*. У XVI столітті цар Федір Олексійович почав організовувати "притулки – двори" для навчання морально – дезадаптованих дітей грамоті і ремеслу. II. *Суспільно-державний період*. Під час царювання Олександра I прикази суспільної опіки, що були створені при Катерині II, перейшли у ведення Міністерства внутрішніх справ. Перші спеціальні заклади для роботи з дезадаптованими дітьми та підлітками були створені у прибалтійських губерніях Російської імперії. У 1828 році графом Скарбиком був створений притулок для неповнолітніх поблизу Варшави. Перша в Росії землеробська колонія для малолітніх бродяг була відкрита у 1819 році у Гомельському маєтку графа Румянцева Яковом Гердом, який був запрошений до Росії для запровадження у систему шкільної освіти ланкастерського методу навчання. У 1839 році недалеко від Риги було відкрито унікальний заклад для морально деградованих дітей, які жебракували, але ще не скоїли кримінальних злочинів. У цьому ж році Петербурзький будинок смиренності був реорганізований у виправний заклад, де спільно проживали засуджені та ті, що не скоїли злочину. III. *Державно – управлінський етап*. У 1864 році були створені земські, а у 1870 році міські органи самоуправління. На них, крім господарсько – адміністративних функцій, покладалася розбудова системи шкіл, лікарень, притулків, утримання тюрем, богаділень, будинків для розумово відсталих. Крім того, після прийняття у 1866 році Закону про виправні притулки для неповнолітніх, земства почали займатися відкриттям землеробських колоній та ремісничо-виправних притулків; їх головною метою стало виправлення поведінки дітей та підлітків, а не покарання. Першими виправними закладами нового типу стали Московський міський притулок Рукавишнікова та Санкт-Петербурзька землеробська колонія. IV. *Державно – пенітенціарний етап*. У кінці XIX століття відбувся прорив у сфері організації роботи з неповнолітніми правопорушниками. 2 червня 1897 року на території Російської імперії почав діяти закон, що передбачав: передачу під нагляд батьків, засуджених неповнолітніх правопорушників; обмеження терміну відбування ув'язнення дітей та підлітків; утримання малолітніх злочинців в особливих тюремних приміщеннях; підвищення правових гарантій неповнолітніх під час судових розглядів (обговорення справи на закритих засіданнях суду в присутності батьків або опікунів; розгляд справ дітей – співучасників злочинів дорослих окремо від загального судового процесу тощо).

На початку XX століття з'явилося ряд досліджень, де обґрунтовувалася можливість і необхідність створення незалежного соціального інституту, метою якого стали би захист і охорона дитинства [1-3].

У жовтні 1908 року Санкт-Петербурзький комітет патронату над неповнолітніми запропонував створити комісію, у склад якої увійшли відомі юристи П.І. Люблінський, Н.О. Окунев, І.Я. Фройницький. Результатом праці комісії стало рішення про створення на території Російської імперії дитячих судів [4]. Перший суд був урочисто відкритий 22 січня 1910 року у Петербурзі. До вересня 1917 року вони почали функціонувати у Києві, Харкові, Одесі тощо.

Успіхові діяльності цей соціальний інститут завдячував введенню посади попечителя – особи, яка відповідала за організацію і здійснення процесу ефективної реадaptaції і ресоціалізації підлітків. У результаті своєї діяльності попечителі здійснювали: 1. *Діагностичну* функцію – збирання відомостей про правопорушника, його спосіб життя, умови виховання. 2. *Організаційну* функцію – присутність при розгляді справи підопічного у суді, спостереження за неповнолітнім під час сімейного над зору. 3. *Соціально-терапевтичну* функцію – влаштування у навчальні заклади або на роботу. 4. *Прогностичну* функцію – посередництво між державними органами, суспільними закладами, приватними особами та малолітніми злочинцями. 5. *Охоронно-захисну* функцію – знання про соціальний розвиток суспільства, положення дитини у соціумі, сімейний та карний кодексу, психолого-педагогічні знання.

Відсутність достатнього фінансування не дозволяли мати у штаті судів достатню кількість платних попечителів, тому це були переважно волонтери, що мали юридичну або гуманітарну підготовку. Крім того, діяльність попечителів координували загальні збори та узгоджувальна комісія, у роботі якої брали участь лікарі (у тому числі психіатри), представники наукових кіл. У результаті створення інститутів дитячого суду та громадських попечителів у Російській імперії була завершена робота над державною превентивною політикою (див. Рис.1).

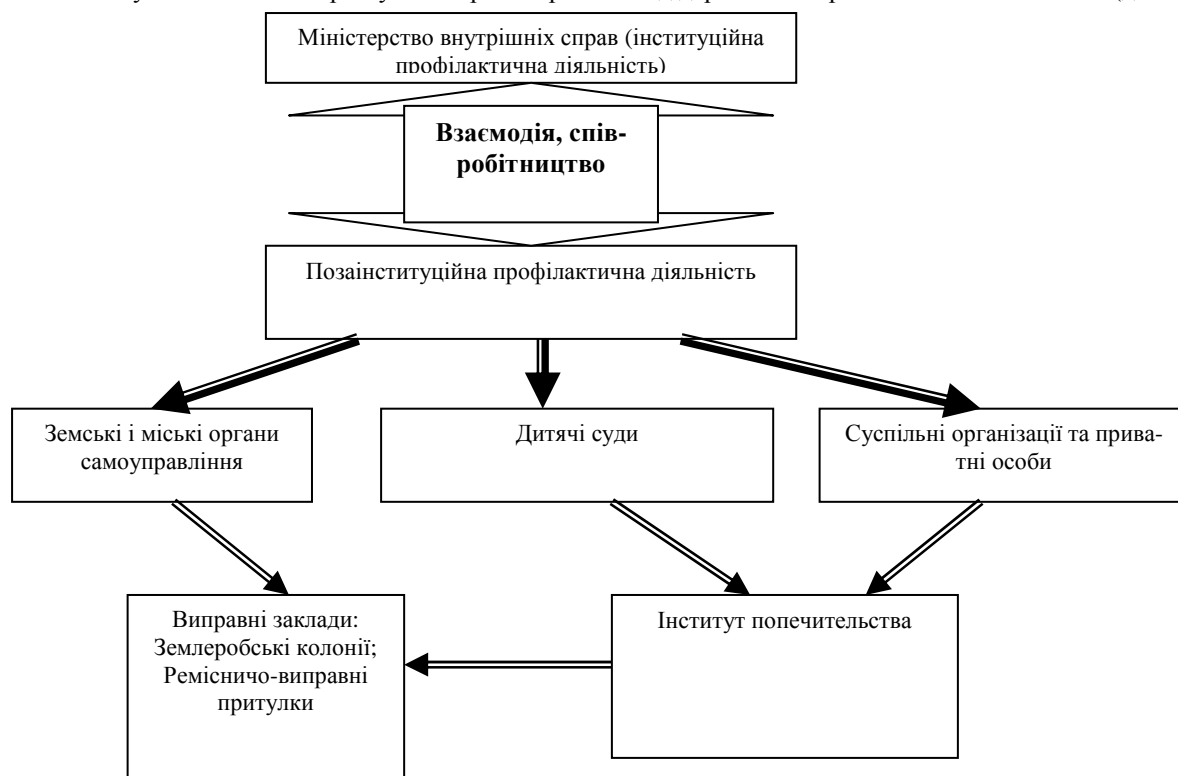

Рис.1. Державна превентивна політика щодо неповнолітніх правопорушників

Превентивна концепція, яка була закладена у основі інститутів дитячого суду та інституту попечителів, вимагала тісного зв'язку з суспільними закладами та приватними особами, які намагалися допомогти справі охорони дитинства. Ці інституції сприяли монополізації державної превентивної політики, рівновазі між офіційними та неофіційними напрямками у профілактичній діяльності, орієнтації на їх взаємодію і співробітництво.

У основу превентивної концепції діяльності дитячих судів було покладено теоретично обґрунтоване положення В.М.Бехтерева, М.Н. Гернета, О.Ф. Коні, С.В. Познишева та інших: малолітні правопорушники не злочинці по природі, а жертви несприятливих соціальних обставин.

Пропагуючи це положення мирові судді дитячого суду намагалися вирішити слідуючи завдання:

нейтралізувати негативні фактори середовища, що детермінували дитячу бездоглядність, безпритульність, кримінальність; притягувати до відповідальності дорослих осіб, що втягували неповнолітніх до антисоціальної діяльності, що призводила до їх деморалізації або посягання на їх фізичну і психічну недоторканість;

розглядати справи всіх безпритульних, які не досягли 17-річного віку, що посилювало вплив судів на причини підліткової деструктивності.

Результатом превентивної діяльності вказаних інституцій стало: 1) втрата можливостей зловживань щодо важковиховуваних підлітків з боку представників влади, які відповідали за діяльність пенітенціарних закладів

для дорослих; 2) перенесення акцентів з адміністративно-карних засобів стосовно малолітніх злочинців на цілеспрямовану соціально-педагогічну допомогу і захист (соціальна терапія); 3) зменшення темпів зростання дитячої злочинності, кількості засуджених дітей та підлітків; 4) вихід у 1914 році друкованого щомісячника " Особливі суди для малолітніх і боротьба з дитячою безпритульністю", де пропагувався кращий досвід реабілітаційно-виправних закладів країни; 5) виникнення пропозицій щодо створення автономного карного законодавства стосовно малолітніх злочинців та ідеї організації при дитячих судах спеціальних наукових центрів для вивчення дітей " групи ризику". Один з таких закладів був створений у 1914 році в Одесі і здобув назву Інститут дитячої психології та експериментальної педагогіки; 6) намагання дати наочний приклад нового, гуманного ставлення до злочинців і тим закласти фундамент для подальших перетворень у цьому напрямку; 7) здійснення діяльності інноваційних соціальних інституцій у межах єдиного правового простору, не проти державності, а для її збереження і конституційно-демократичної розбудови.

З вище зазначеного можна зробити висновок, що характер діяльності розглянутих нами інституцій є виховним, таким, що забезпечувався активною підтримкою з боку суспільства. Отже, досвід суспільної діяльності інституцій перевиховання неблагополучних дітей та підлітків, рівень організації та діяльності виправних закладів, методи та форми роботи, участь у законотворенні – все це заслуговує на більш детальне вивчення з боку істориків, педагогів, соціальних працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Коротнев А.Д. Малолетние и несовершеннолетние преступники.- СПб., 1903.
2. Ковалевский П.Н. Борьба с преступностью путем воспитания.- СПб., 1908.
3. Ширяев В.Н. Особые суды для подростков// Вопросы права.- 1910. Кн. 4.
4. Тарасова Е.П. Детский суд за границей и в России.- М., 1912.

Матеріал надійшов до редакції 17.09.03 р.

Коляденко С.Н. Зарождение и развитие пенитенциарной системы для несовершеннолетних в XIX– начале XX столетия.

Автор пытается выделить этапы развития пенитенциарной системы для несовершеннолетних преступников в наиболее благоприятный период становления совместной государственно-общественной превентивной системы.

Kolyadenko S.N. The appearance and the development of the penitentiarius system for teenagers in XIX – beginning XX centuries.

The author tries to underline some steps of the development of the penitentiarius system for teenagers in the most favourable period of the development of today's governmental and social system.